

Г.А. ЧОРНА

Уманський державний педагогічний університет
ім. Павла Тичини
вул. Садова, 2, Умань, Черкаська обл., 20300

**НОВІ ЗНАХІДКИ *CAREX HORDEISTICHOS*
VILL. ТА *CAREX PANICULATA* L.
(*CYPERACEAE*) В ПРАВОБЕРЕЖНОМУ
ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ**

Ключові слова: *Carex hordeistichos*, *C. paniculata*, рідкісні
види, Правобережний Лісоостеп

Рід *Carex* L. характеризується значною видовою різноманітністю у флорі переважно перезволожених територій, як світу в цілому, так і України зокрема. М.Г. Попов [14], відзначаючи винятково високе видоутворення цього роду, використав його як об'єкт аналізу флорогенезу України. *Carex paniculata* L. належить до виділених ним мікротермних видів роду і є рідкісним для Полісся та Лісоостепу України. Мезотермний вид *Carex hordeistichos* Vill. — рідкісний для флори України. Для *C. paniculata* характерний середньоєвропейський, бореальний ареал, для *C. hordeistichos* — європейсько-західнодревньосередземноморський. В межах Правобережного Лісоостепу України знаходиться зона контакту рідкісних для регіону бореальних і древньосередземноморських видів роду *Carex*.

Carex paniculata трапляється в Скандинавії, Середній та Атлантичній Європі, Середземномор'ї. За О.А. Гроссгеймом [7], вид відмічено у Кубанському (Хурзук) та Терському (П'ятигорськ, Кисловодськ) округах Кавказької флористичної провінції гірських лісів Південної Європи, належить до найбільш рідкісних видів флори Кавказу, оскільки на Західному Передкавказзі знаходиться лише фрагмент ареалу виду. В Європі північна межа ареалу проходить на півдні Скандинавського пів-ова. А.І. Кузьмичов [12] зазначає, що саме в північних районах, зокрема в Швеції, *C. paniculata* перебуває в зоні екологічного оптимуму, утворюючи на схилих болотах великі мальовничі купини. Однак Ю.Є. Алексєєв [1] вважає, що і в Скандинавії цей вид є порівняно рідкісним. Він же уточнює східну межу ареалу виду на основі перегляду ряду великих гербаріїв (*LE, MW, MHA, LW, LWS, TU, TAA, UU, KW*). Східна частина ареалу *C. paniculata* охоплює Прибалтику, Ленінградську та Псковську області, Білорусь, Правобережну Україну.

Ю.Є. Алексєєв [1] робить висновок, що *Carex paniculata* є звичайним в Закарпатській обл., де трапляється на низинних та перехідних болотах в горах до 1500 м н.р.м. Такої ж думки дотримується Є.М. Брадїс [6], яка вважає *C. paniculata* типовим болотним видом серед понад 20 видів осок південного схилу полонини Глистуватої в Гринявських горах, розташованої північніше

© Г.А. ЧОРНА, 2004

кордону з Румунією. Відмічена приуроченість виду до улоговинок на пологих схилах з глибиною торфу від кількох см до 1 м, що живляться джерельними водами. За генетичним типом — це евтрофні болота з пухівково-осоково-гіпно-вими угрупованнями. Згодом Ю.Є. Алексєєв [2] піднімає висотну межу поширення *S. paniculata* в Карпатах до 1700 м, відзначаючи спорадичне поширення виду. І.М. Данилик [8] осоку вологисту відмічає спорадично по всій території Львівської обл. у невеликих за площею локалітетах, водночас зауважуючи, що кількість популяцій постійно зменшується внаслідок трансформації або знищення екологічних ніш виду, відновлення якого відбувається дуже повільно. Подібну картину ми спостерігаємо в межах Придніпровської височини і пов'язуємо це з характером купин *S. paniculata*, мало придатних до вегетативного розмноження. На думку Т.В. Єгорової [9], у *S. paniculata* та інших купинних видів осок внаслідок галузнення утворюються щільні пучки з кількох пагонів. Пагони мають досить короткі плагіотропні кореневища, але з ортотропними відгалуженнями. В цілому формується складна розгалужена система кореневищ, однак вони зібрані в щільну купину, підняту над поверхнею ґрунту. За нашими спостереженнями насіннєве відновлення виду практично унеможливлено щільною дерниною, густим сплетінням кореневих систем на осоково-мохових болотах та луках, де зростає вид.

Проводячи аналіз природної флори Карпат, Л. Тасєнкевич, крім України, наводить *S. paniculata* для Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії та Словаччини [16]. В Україні, крім Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей, вид зрідка, окремими, нечисленними популяціями, трапляється в Чернігівській, Житомирській, Київській, Вінницькій, Черкаській, Кірово-градській, тобто в межах Полісся і Лісостепу. Т.Л. Андрієнко та Ю.Р. Шеляг-Сосонко [3] вважають його дуже рідкісним для Українського Полісся. М.М. Бортняк [4] відмічає *S. paniculata* для Київської обл., але висловлює припущення, що він, можливо, на Київщині зник взагалі або знаходиться на межі зникнення, оскільки не вдалося підтвердити літературні відомості [1, 11] щодо його місцезнаходжень. Пізніші публікації також констатують знищення більшості відомих раніше у Середньому Придніпров'ї місцезнаходжень виду [10]. Переглянуті нами гербарні матеріали Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (КИ) вказують на те, що окремі локалітети виду, відмічені в першій третині ХХ ст., були підтверджені порівняно недавно. Так, місцезнаходження виду в околицях м. Києва, в Пуші-Водиці (18.05.1928, Є. Полонська) підтверджене пізнішими зборами (31.07.1987, С. Мосякін), однак із зазначенням, що вид трапляється зрідка. Про згасання популяції в Пуші-Водиці свідчить і той факт, що на гербарному зразку рослина має добре розвинуту вегетативну сферу, але деградоване суцвіття. Тобто в околицях великого міста, в зоні посиленого рекреаційного навантаження, насіннєве розмноження виду пригнічене.

Крім того, дані про поширення *S. paniculata*, наведені у «Флорі УРСР» [11], можуть бути доповнені пізнішими гербарними зборами (КИ)*:

Закарпатська обл., Рахівська окр., хребет Свидовець, полонина Драгобрат, на болоті (серед лісу), 24.06.1947, А.І. та О.Г. Барбарич.

Закарпатська обл., Рахівська окр., Гуцульсько-Мармароські Альпи, гіпново-осокове болітце на схилі; 1500 м н.р.м., 24.07.1948, Є.М. Брадїс.

Закарпатська обл., Білотиснянське лісництво, ур. Таршонеча, болото на верхній межі ялинового лісу, 17.07.1952, В. Комендар.

Закарпатська обл., хребет Черногора, г. Говерла, південний схил, субальпійський пояс, болітце, 13.06.1952, В. Комендар.

Станіславська (Івано-Франківська) обл., Жаб'євський р-н, Чивчинські гори, осоково-гіпнове болото на межі лісу на схилі Чивчина, 11.07.1959, Є. Брадїс, Т. Андрієнко.

Рівненська обл., Дубнівський р-н, с. Майдан, лівий берег р. Замишевки, зниження, 02.06.1983, Т. Андрієнко, Г. Антонова.

Львівська обл., Турківський р-н, долина р. Гуснівки, нижче с. Гусине, на осоковому болоті, 24.07.1986, О. Кризь, І. Вайнагій.

Ці дані свідчать про спорадичне поширення виду в західних регіонах України.

У 1961 р. Ю.Є. Алексєєв зібрав *C. paniculata* на болоті в улоговині Чорноліської балки на захід від с. Водяне Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. (МУ). Це найпівденніше місцезнаходження виду в межах Східноєвропейської рівнини.

За «Флорою УРСР» [11], в межах Лівобережного Лісостепу України відоме лише давнє місцезнаходження за зборами П. Наливайка неподалік м. Харкова (Велика Лука (яр Маковців) на південь від с. Пісочина), яке Ю.Є. Алексєєв [1] вважає ізольованим, як і локалітети виду в сусідній з Харківською Білгородській обл. Росії.

Місцезнаходження *C. paniculata*, знайдені нами, знаходяться дещо південніше відомих за літературними та гербарними матеріалами з Вінницької та Черкаської областей, ніби пов'язуючи їх між собою. Для Вінницької обл. відомі давні знахідки виду з с. Мухівці Немирівського р-ну; околиць м. Вінниці; с. Кацмазів Станіславчицького р-ну [11]. Крім того, вид відмічений на болоті площею 5 га в околицях с. Горбівці Літинського р-ну, яке в 1983 р. оголошено гідрологічним заказником місцевого значення [15].

У 1999–2000 рр. ми знайшли *C. paniculata* у вільшняку на правому березі р. Дохна в околицях с. Торканівка та на заболочених осокових луках в с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Ці місцезнаходження приурочені до південно-східних відрогів Подільської височини.

У межах Черкаської обл. (на території, що належала свого часу до Київської) *C. paniculata* відома з с. Неморож Звенигородського р-ну, с. Луківка Катеринопільського та околиць м. Сміли [11]. Ці місцезнаходження наведені за зборами першої чверті ХХ ст. Так, у с. Неморож у вільшняку на болоті під лісом Свачене *C. paniculata* зібрав 10.06.1924 М.М. Підоплічка [13].

* Подаємо згідно з оригінальним описом зі збереженням старих назв адміністративних пунктів.

У 1999–2001 рр. під час досліджень флори перезволожених територій Правобережного Лісостепу України на 30-кілометровому відрізку північніше м. Умані Черкаської обл. ми виявили три затухаючі популяції *C. paniculata* на відстані близько 15 км одна від одної, що може свідчити про більш широке розповсюдження виду в минулому.

Перший локалітет виявлено в північно-західній околиці м. Умані, поблизу с. Городецьке на березі Млинівського ставу, створеного на р. Уманка. Купина *C. paniculata*, що складається зі 140 вегетативних пагонів, має в діаметрі понад 25 см, зростає в невеликій улоговині між гранітними брилами. Оскільки локалітет приурочений до ділянки узбережжя ставка, що знає посиленого антропогенного впливу, популяція є пригніченою. Поблизу розташований пляж і місце водопою худоби. У вологіші періоди локалітет, очевидно, буває підтопленим.

Місцезнаходження виду в околицях с. Берестівець Уманського р-ну приурочене до правого пологого заболоченого берега ставка Третього Черниша на р. Ревуха. Ґрунт досить ущільнений, оскільки в цьому місці худоба проходить на водопій. Поблизу купини *C. paniculata* зростає *Juncus inflexus* L., стійкий до випасання.

Найбільше заслуговує на увагу локалітет виду в околицях с. Дзездзелівка Маньківського р-ну Черкаської обл. *C. paniculata* зростає тут на заболочених луках по берегу ставка Гатка. Ми виявили чотири потужні щільні купини виду діаметром 25–30 см, які на 10 см піднімаються над поверхнею торф'янистого ґрунту. Опис зроблено 16.08.2001 р., на цей час, оскільки липень–серпень були посушливими, верхній шар ґрунту висох. Між купинами *C. paniculata* відмічена *C. acutiformis* Ehrh. з проективним покриттям до 90 %. Серед інших гідрофільних видів трапляються *Lycopus europaeus* L., *Lythrum salicaria* L., *Scutellaria galericulata* L., *Epilobium hirsutum* L., *E. parviflorum* Schreb. Три квітучі екземпляри останнього виду зростали навіть на одній з купин осоки волотистої. По узбережжю ставка випасають і проганяють на водопій худобу, тому в травостой багату *Bidens tripartita* L., *B. cernua* L. Поодинокі в порушених осокових ценозах відмічено *Echinochloa crusgalli* (L.) Beauv., *Setaria glauca* (L.) Beauv., *Urtica dioica* L., *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik. На сушіших місцях досить багато *Juncus inflexus*, в мікронизженнях розвиваються ценози *Scirpus sylvaticus* L. У мілководній зоні ставка майже суцільною смугою вздовж берега тягнуться зарості *Typha angustifolia* L. із співдомінуванням занурених (*Ceratophyllum demersum* L., *Myriophyllum verticillatum* L.) та вільноплаваючих (*Lemna minor* L., *Spirodela polyrrhiza* (L.) Schleid., *Riccia fluitans* L.) видів.

Carex hordeistichos трапляється на Кавказі, в Середній та Атлантичній Європі (Франція), Середземномор'ї та Малій Азії.

Детальну картину поширення виду на Кавказі подає О.А. Гроссгейм [7]. Він наводить вид для Західнопередкавказького округу Понтичної флористичної провінції, Кавказької флористичної провінції області гірських лісів Півден-

ної Європи, Черкеського округу Таврійської провінції Середземноморської області, Самхетського та Карабаського округів Перехідної провінції Малої Кавказу, Джавахетського округу Малоазійської провінції, Вірменського, Діабарського округів Іранської провінції та Таліського округу Гірканської провінції області древньосередземноморської флори. В Туранській флористичній провінції вид не знайдено — очевидно, внаслідок того, що на східні схили, зокрема Східнопередкавказького округу, вид, який мігрував із Середземномор'я, не спустився. Однак дивною видається його відсутність в Абхазькому, Кутаїському та Аджаристанському округах Колхідської провінції області древньосередземноморської флори. Очевидно, для *C. hordeistichos* Кавказ був одним із центрів поширення зі Середземномор'я, України ж досягли його окремі іррадіації. *C. paniculata*, навпаки, мігрував з Середньої та Атлантичної Європи, а Кавказу досягли його іррадіації.

Екологічними нішами *C. hordeistichos* є вологі луки, передусім в місцях виходу джерел, краї боліт в Лісостепу та Степу та узбіччя доріг, приморські піски в Криму (крім Керченського пів-ова) [2, 5]. А.І. Кузьмичов [12] відмічає приуроченість виду до «висячих» джерельних боліт з високою мінералізацією вод; М.Г. Попов [14] відносить вид до групи лучно-солончакових.

М.М. Бортяк [4] наводить *C. hordeistichos* серед видів, рідкісних для флори Київської обл., кількість яких постійно зменшується внаслідок знищення їх екологічних ніш. Вид є рідкісним також для Середнього Придніпров'я в цілому [10]. М.М. Підоплічка збирав його на луках біля сіл Козацького та Лисянки Звенигородського повіту в першій чверті ХХ ст. [13] і вже тоді відносив до рідкісних видів.

У флорі Львівської обл. [8] відомо не більше п'яти місцезнаходжень виду. Він зростає також у Чехії, Словаччині, Угорщині, Румунії [16]. У «Флорі УРСР» [11] В.І. Кречетович наводить знахідки *C. hordeistichos* за гербарними зразками, що зберігаються в гербарії *КНУ*. Це переважно збори В. Черняєва, Г. Ширяєва, М. Цінгера, І. Зоза, Д. Зерова, Ю. Клеопова, М. Гродзінського, М. Котова з різних регіонів України. Однак, ряд знахідок зроблено в 1860–1930 рр. в околицях м. Харкова та в 1900–1930 рр. — в околицях м. Києва. Ці місцезнаходження нині вже переважно зникли, оскільки увійшли до зони міської забудови. Так, М. Гродзінський в 1924–1925 рр. збирав вид в околицях м. Білої Церкви на Київщині. Там же, на лівому березі р. Рось в межах дендропарку «Олександрія», через 75 років ми знайшли лише один пригнічений кушик цього виду.

Серед зборів *C. hordeistichos* останніх десятиріч слід зазначити гербарні зразки виду, зібрані Я.П. Дідухом (16.08.1974) в Гурзуфському лісництві Ялтинського заповідника та Л.І. Крицькою (19.06.1990) у Вознесенському р-ні Миколаївської обл. (на заплавах між скелею Кременчук і с. Олександрівкою). Це найновіші гербарні зразки виду в гербарії. Гербарні зразки Я.П. Дідуха з Криму, зібрані в буковому лісі по дорозі при виході на яйлу, представлені досить великими (понад 40 см заввишки) екземплярами, жіночі

колоски розміщені двома—трьома ярусами. Екземпляри кримської популяції мають кращі морфологічні показники порівняно з лісостеповими та вищо насіннєву продуктивність. Це дозволяє припустити, що в межах України екологічний оптимум сучасного поширення *C. hordeistichos* як виходця із Середземномор'я знаходиться саме в Криму.

Гербарні збори виду з різних регіонів України (КИ) налічують понад 50 гербарних аркушів, однак представлених локалітетів виду значно менше. Для Правобережного Лісостепу це збори з Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Київської областей:

Podolia, 1880, В. Монтрезор.

Поділля, Кам'янець, з мокрявини на полі, 01.08.1927, Ю. Клеопов.

Заплава р. Південний Буг, біля незамерзаючої затоки на схід від с. Меджибож, 18.06.1977, Л. Балашов, Н. Парахонська.

На північ від с. Золотаренки Летичівського р-ну, 08.07.1979, А. Кузьмичов.

Вінниця, на сирім місці луків під лісом «Кабачок», 27.05.1928, М. Білзор.

Черкаська округа, м. Кам'янка, на березі р. Тясмина під гранітовими скелями, 26.07.1926, Ю. Клеопов.

Київська (тепер Черкаська) обл., Смілянський р-н, с. Яблунівка, на березі річка в урочищі «Борисове», 12.06.1925, Ю. Клеопов.

Київська обл., Богуславський р-н, с. Хохітва, по краях луків, урочище «Жабокряки», 11.06.1929, Ю. Клеопов.

Київська обл., Білоцерківський р-н, правий берег р. Росі коло с. Шкарівки, по краю болота в ярку, 29.05.1925, М. Гродзінський.

В.І. Кречетович [11] наводить також знахідки виду для північних лісостепових районів Кіровоградської обл.: Підвисоцький р-н, м. Покатилово (Фін!) та Знам'янський р-н, Чорний ліс, в урочищі Прудки на березі невеличкого ставка в балці Чорнолісці (Пачоський), гербарію яких ми не бачили. Цікаво, що в цій же балці через півстоліття після Й.К. Пачоського Ю.Є. Алексєєв знайшов *C. paniculata*. Нам також вдалося знайти один спільний локалітет для *C. paniculata* і *C. hordeistichos* в околицях м. Умані, на березі р. Уманка. Життєвість останнього виду вища, його популяція численніша. Інша популяція *C. hordeistichos* знаходиться також на північно-західній околиці м. Умані, на відстані близько 1 км від попередньої, в лівобережній заплаві р. Уманка. Вона приурочена до екоотної смуги: з одного боку по схилу представлені остепнені луки, з іншого — прирусова ділянка р. Уманка, яка поросла *Typha latifolia* L., *Scirpus sylvatica*, *Carex riparia* Curt. Локалітет *C. hordeistichos* знаходиться на відстані близько 200 м від криниці з джерельною водою. Мікрозниження, де зростає осока, підтоплене до червня. Тут також зростають *Carex distans* L., *C. hirta* L., *C. vulpina*, *C. spicata* Huds., *Eleocharis palustris* (L.) Roem. et Schult., *Juncus articulatus* L., *Agrostis stolonifera* L., поодинокі куртини *Juncus inflexus*, з боку лук заходять *Festuca pratensis* Huds., *Ranunculus acris* L., *Trifolium pratense* L., *Prunella vulgaris* L., *Carum carvi* L., *Dipsacus sylvestris* Huds. В околицях м. Умані

останній вид нерідко поширюється на перезволені території, зокрема в угруповання *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. *C. hordeistichos* ми знайшли також в околицях с. Сушківка Уманського р-ну на лівому березі р. Уманка та в с. Соколівка Жашківського р-ну Черкаської обл. на луках, в умовах, подібних до вище описаних.

Таким чином, наші дані дозволяють уточнити сучасне поширення *C. paniculata* та *C. hordeistichos* в Правобережному Лісостепу України. Вважаємо, що при цілеспрямованому пошуку ці та інші рідкісні види осок можуть бути знайдені в інших пунктах. Їх місцезростання заслуговують на виділення як природоохоронні об'єкти в ранзі заповідних урочищ.

Гербарні зразки *C. paniculata* та *C. hordeistichos* передані до гербаріїв Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (КИ) та Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

1. Алексеев Ю.Е. О распространении *Carex paniculata* L. в европейской части СССР // Ботан. журн. — 1974. — 59, № 9. — С. 1344—1347.
2. Алексеев Ю.Е. Род. 17. Осока — *Carex* L. // Определ. высш. раст. Украины. — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 422—432.
3. Андриченко Т.Л., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. — Киев: Наук. думка, 1983. — 216 с.
4. Бортияк М.М. Види роду *Carex* L. у флорі Київської області // Укр. ботан. журн. — 1984. — 41, № 1. — С. 55—59.
5. Бродіс Є.М. Осокові (рід Осока) // Визн. росл. України. — К.: Урожай, 1965. — С. 122—140.
6. Бродіс Є.М. Осоки боліт полонини Глистуваті в Гринявських горах // Укр. ботан. журн. — 1969. — 26, № 3. — С. 91—93.
7. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Т. II. *Cyperaceae* — *Orchidaceae*. — Баку: Аз ФАН, 1940. — 284 с.
8. Данилик І.М. Рід *Carex* L. у флорі Львівщини (Україна) // Укр. ботан. журн. — 1994. — 51, № 1. — С. 49—54.
9. Егорова Т.В. Осоки СССР: виды подрода *Vigneae*. — М.; Л.: Наука, 1966. — 267 с.
10. Конспект флори Середнього Придніпров'я. Судинні рослини. — К.: Фітосоціо-ентр, 1998. — 140 с.
11. Кречетович В.І. Рід 129. *Carex* L. — Осока // Фл. УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Т. 2. — С. 444—563.
12. Гизмичев А.И. Гигрофильная флора юго-запада Русской равнины и ее генезис. — С.-Пб.: Гидрометеоздат, 1992. — 215 с.
13. Підолічка М.М. Матеріали до флори Звенигородщини // Укр. ботан. журн. — 1926. — 3. — С. 21—28.
14. Попов М.Г. К истории развития флоры (флорогенеза) Украины // Филогения, флорогенетика, флорогеография, систематика: Избр. тр. в 2-х ч. — Киев: Наук. думка, 1983. — Ч. 1. — С. 117—129.
15. Природно-заповідний фонд Української РСР. (Реєстр-довідник заповідних об'єктів). — К.: Наук. думка, 1986. — 224 с.
16. Tassenkevich L. Flora of the Carpathians. Checklist of the native vascular plant species. — L'viv: State Museum of Natural History of NAS of Ukraine, 1998. — P. 507—520.

Рекомендує до друку
С.Л. Мосякін

Надійшла 27.11.2001

Г.А. Черная

Уманский государственный педагогический
университет им. Павла Тычины

НОВЫЕ НАХОДКИ *CAREX HORDEISTICUS* VILL.
И *CAREX PANICULATA* L. (CYPERACEAE)
В ПРАВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ

Критический анализ литературных источников, гербарных материалов (КИ) и данные полевых исследований автора позволили уточнить распространение и особенности экологии редких видов осок — *Carex hordeisticus* Vill. и *Carex paniculata* L. в Правобережной Лесостепи Украины. Указаны новые местонахождения этих видов в Черкасской и Винницкой областях.

G.A. Chorna

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

NEW FINDING OF *CAREX HORDEISTICUS* VILL.
AND *CAREX PANICULATA* L. (CYPERACEAE)
IN THE RIGHT-BANK FOREST-STEPPE ZONE OF UKRAINE

Critical revision of literature sources, herbaria (KI) and our expeditions data permitted to define the distribution and the peculiarities of ecology of the sedges rare species — *Carex hordeisticus* Vill. and *Carex paniculata* L. in the Right-Bank Forest-Steppe zone of Ukraine. The new habitats of these species have been located.